

פרק חמישי

הצכרה, קדש הקדשים, וגבולות העזרה

מידות העזרה והבית ידועות, לפיכך אחת מאפשרויות קביעת גבולות העזרה היא המדידה מן אבן השתיה, כפי שהעירו רבים מן הפוסקים שטיפלו בבעיה. להלן גנסה לפתור באופן מוחלט את שאלת זהויה של אבן השתיה, וכן את הספקות אשר יש בקביעת גבולות העזרה, גם אחר שאבן השתיה ידועה לנו.

א. אבן השתיה "שן סלע"

במסכת יומא תנן: "משניטל הארון, אבן היתה שם מימות נביאים הראשונים, ושתיה היתה נקראת" וכו' (יומא פ"ה מ"ב). "תנא: שממנה הושחת העולם, תנן כמאן דאמר מציון נברא" (גמרא יומא נב:).

מפשטות דברי המשנה, נראה לכאורה שאבן השתיה כלל אינה חלק מן הסלע הטבעי, אלא אבן מיטלטלת. ומה שנאמר בגמ' "אבן ירה הקב"ה, וממנה נברא העולם", אינו נוגע לזה. שהרי אותה דעה בגמ' נראה שחולקת על משנתנו. ומשנתנו כדברי האומר "מציון נברא" (ודקדוק הגמ' מורה כי הם חולקים). והיינו לאו דוקא מן האבן, אלא מן המקום "ציון". ובתפארת ישראל, במשנה שם עמד על כך, וכתב: "וג"ל דר"ל בימיהם (של נביאים ראשונים) נתגלה האבן. ולא שהנביאים הניחוה. דהרי בסיפא אמרינן שנקרא שתיה, ואמרינן בש"ס משום שמשם נברא העולם, ודוחק לומר דר"ל שממקומו נברא העולם".

והנה מה שאמר בתפא"י שהוא דוחק, הוא לכאורה הפשט הפשוט בגמ' שם, כמו שנתבאר. ולפי זה אין מקום לכל הדיון על זהויה של אבן השתיה. אולם לאמיתו של דבר, אין ספק כי אבן השתיה, שן סלע היא. כמו שמפורש במדרשים: "מקדש ראשון סלע ישכון ויחלונן" (איוב ל"ט כ"ח). מקדש שני "על שן סלע ומצודה" (שם) לינות הרבה. ותנינן תמן משניטל הארון, אבן היתה שם מימות נביאים וכו'.¹ ממקורות אלו ברור כי אבן השתיה חלק מן הסלע הטבעי היא.

ב. זיהוי הצכרה עם אבן השתיה בעקבות המקורות ובהסכמת הפוסקים

בנקודה הגבוהה ביותר בשטח הר הבית כיום חשוף הסלע הטבעי, במקום הנמצא מתחת לכיפת הסלע (הידועה בשם העממי 'מסגד עומר'). סלע זה נקרא בערבית א-צכרה, והוא מזוהה על ידי רבים עם אבן השתיה. להלן מקורות קדומים לזיהוי זה.

1 תנחומא בובר 'אחרי מות' (עמ' ל), וכן בפסיקתא דרב כהנא 'אחרי מות'.

א. במדרש הנקרא 'נסתרות דר' שמעון בר יוחאי' ² נאמר כי "המלך השני שיעמוד לישמעאל יהיה אוהב ישראל, וגודר פרצות היכל, ועושה לו השתחוויה על אבן השתיה" ³. אמת כי זמנו של מדרש זה אינו ברור, כי לא נתפרסם בין הראשונים שדבריהם הגיעו לידינו. דעת כמה חוקרים היא שזמנו היא מתקופת הגאונים (תקופה מקבילה לתחילת תקופת האיסלאם ובניין כיפת הסלע). אך על כל פנים ברור, כי לפנינו תעודה קדומה בהרבה לפוסקים שעסקו בשאלת זיהוי אבן השתיה ⁴. מסורת זו, שהמבנה מעל הצכרה, נעשה על ידי מלך אוהב ישראל, וכחלק מתיקון המקדש 'גודר פרצות היכל' מופיעה גם בתעודות עתיקות אחרות ⁵.

ב. במדרש הנעלם, בוהר חדש פרשת ויצא, כתובים הדברים דלהלן:

"ר' זירא עאל קמי ר' אלעזר בן ערך. אשכחיה דהוה יתיב ועיניו נבעין מיא, והוה מרחיש בשפוויתיה ובכי. וכו'. שמע דהוה אמר: אבנא אבנא אבנא קדישא עילא, על כל עלמא בקדושתא דמארך, זמיני בני עממיא לאתולולא בך, ולאותביה גולמיא מסאבין עלך, לסאבה אתרא קדישא, וכל מסאבין יקרבוך בך, וי לעלמא בההוא זמנא, וכו'. ועל דא בכינא, דעל האי אבנא זמינין לשואה סואבת עממיא ופגרי מתיא, וי לעלמא, וי לההוא זימנא, וי לההוא דרא" ⁶, (ר' זירא בא לפני ר' אלעזר בן ערך מצאו שהיה יושב ועיניו נובעות מים, והיה מדובב בשפתי ובוכה. שמע שהיה אומר: אבן אבן אבן קדושה עליונה על כל העולם בקדושת

2 הספר 'נסתרות דר' שמעון בר יוחאי' נדפס בסלוניקי בשנת תק"ג. משם הועתק ב'בית המדרש' לילינק, וכן נמצא בכתבי יד אחדים. מבוא מקיף לספר והשוואת גירסאות מצויים בספר מדרשי גאולה מאת המנוח יהודה אבן שמואל. יש לציין כי הרי"מ טוקצינסקי הסתייע במדרש זה במאמרו הנזכר לקמן בסימן ג, על מנת להוכיח כי הצכרה היא אבן השתיה.

3 לא בכל נוסחאות כתבי היד, מוזכר עניין ההשתחוויה על אבן השתיה. ובפרקי דר' אליעזר (בדפוסים ראשונים) מובא גם כן סיפור המלך הישמעאלי, ושם כתוב: "ויגודר פרצות הבית, ויבנו בניו בהיכל". ועיין בספרו של אבן שמואל (ראה הערה 2) שקבע, כי גירסת פרקי דרבי אליעזר היא העיקרית. ולפי הגירסה שבירר שם, מיוחס ספור בניין ההשתחוויה על אבן השתיה לא למלך השני שיעמוד לישמעאל, אלא למלך מאוחר יותר. דבר זה תואם את המציאות ההיסטורית, על פיה ברור כי הכליף עבד אל מלך אבן מרוואן, הוא זה שבנה את כיפת הסלע, ולא עומר כפי המסורת העממית.

4 יש לציין כי מצוי כתב יד של מדרש זה, שהוא עצמו בן יותר מ-700 שנה. (דהיינו כ-300 שנה לפני הרדב"ן). כתב היד נמצא בספריה בפרמא, ומספרו 1240/6. כך שגם אם יפקק המפקק בקביעת זמן חיבור של הספר, ברור כי הוא קודם לחידוש הישוב היהודי בארץ. בתחילת האלף, חידוש שגרם לשיבושים מסוימים במסורת הגיאוגרפית.

תודתי נתונה בזה לר' ש"ז הבלין, שהעמידני על קיומו של מקור זה, וכן לספריה בפרמא (בעלת כתב היד) ולספריה הלאומית בירושלים, שברשותה צילום של כתב היד.

5 השווה דברים אלו לדברי ההיסטוריון הביזאנטי תיפונס (סוף המאה השמינית למניינם) אשר כתב: "בשנה ההיא החל עומר לתקן את בדי המקדש בירושלים". (ירושלים בספרותנו, עמ' 447). וראה עוד לקמן באות ג, ודברי ההיסטוריון הארמני סיביוס לקמן באות ד, ודברי ר' פתחיה מרגנשבורג לקמן באות ו.

6 זוהר חדש, מהדורת הרב מרגליות, דף 54.

אדונך, עתידים בני אומות העולם לזלזל בך, ולהניח גויות טמאים עליך, לטמא המקום הקדוש, וכל הטמאים יגעו בך. אוי לעולם בזמן ההוא. ועל זאת בכיתי, כי על אבן זו עתידין לתת טומאת עמים ופגרי מתיהם. אוי לעולם, אוי לזמן ההוא, אוי לדור ההוא).

מן המדרש הנעלם ברור, כי אבן השתיה עתידה להתקיים ולהיות ידועה בזמן הגלות (ולא כפי מי שטוען שהאבן נעלמה או נגנזה) ועתידים הגויים לטמא אותה בפגריהם. תיאור זה מתאים לצרכה בלבד, כי היא האבן היחידה בשטח המשמשת את הנכרים למטרות פולחן. ובאמת משמשת היא בטכסים הקשורים למתים, שכן מצפון לאבן מצוי לדעת המוסלמים שער גן עדן (ליתר דיוק, השער הצפוני של כיפת הסלע נקרא בערבית באב אלג'נה, דהיינו מקום גן העדן), ועל כן מביאים לשם הנכרים את המתים הנכבדים ביותר. תופעה זו קיימת גם בעת הזו⁷, אך יש תעודות על קיומה עוד לפני כאלף שנה⁸. ואמנם מתים מפשוטי העם, מובאים למסגד אלאקצא בלבד, אבל מפאת מיקומו, אין להעלות כלל על הדעת כי בו היתה אבן השתיה⁹, מה גם שאין שום אבן גלויה במקומו, וברור כי לא אבן המשמשת לצורך פולחן כל שהוא.

ג. התגלות האבן בזמן עומר, על ידו, ובקשר עם יהודים שסייעו לו, או שגילו לו את מקומה, מופיעה במקורות אחדים, יהודיים ונכריים.

בכתב יד, שמקורו בגניזת קהיר, נאמר: "ויבא כל מוסלם אשר היה בעיר ובישובי השדה, ויבואו עימם קבוצה מהיהודים, או ציוה אותם לטאטא מקום המקדש ולנקות אותו ועומר היה דורש וחוקר אותם בכל רגע, ובכל פעם שהיתה מתגלית שכבה היה שואל את היהודים על הצרכה שהיא אבן השתיה"¹⁰.

תעודה דומה מן הגניזה היא איגרת ראשי עדת ירושלים אל הגולה. שם כתוב: "ומאת אלהינו היתה זאת, כי הטא עלינו חסד לפני מלכות ישמעאל, בעת אשר פשטה

7 ראה למשל דבריו של הנס שמידט שהיה נוכח בשעת הלווייתו של חוסין מלך חג'אז בתאריך 4.6.1931. אשר גוויתו הוכנסה לכיפת הסלע דרך השער הצפוני. Schmidt Hans, "Der heilige Fels in Jerusalem", עמ' 3.

8 לפני כאלף שנים כתב הקראי סהל בן מצליח: "בראותם מטות המתים מובאות אל המקום אשר עמד שם ארון האֵלֵהִים, ואחרי כן יצאו לקברם סביבות המקדש" (אגרות ארץ ישראל ליערי, עמ' 61).

9 העובדה שמתים מפשוטי העם מובאים למסגד אלאקצא, מוזכרת על ידי ר' משה חגין, בספר פרשת אלה מסעי (ליתר דיוק הוא מתבטא: 'מתים מדלת העם'). אלא שלפי דעתו, דווקא בזה מתקיים הדבר הכתוב בזהר. מפני שלפי דעתו אלאקצא הוא מקום לשכת הגזית (וכנראה לפי דעתו טומאה על אבן השתיה לאו דווקא). אולם אין ספק, כי לא ידע את המרחק האמיתי שבין כפת הסלע לבין מסגד אלאקצא, שהרי הוא עצמו קובע שכיפת הסלע היא מקום קודש הקדשים.

וראיתי דברי שני מחברים בדור הזה, שנסתייעו בדברי המהר"ם חגין להוכיח, כאילו יש כביכול ספק בשאלת זיהוי אבן השתיה, שהרי לפי עדותו בדבר הכנסת מתים לאלאקצא, שם צריכה להיות אבן השתיה. ובאמת ברור כי אין זו טענה כלל.

10 כתב יד זה הוא כרוניקה בערבית באותיות עבריות, ומובא על ידי אסף ב' מקורות ומחקרים, עמ' 22—20 ועוד. וראה גם באגרות ארץ ישראל ליערי, עמ' 47—48.

דם ולכדו ארץ הצבי מיד אדום. ובאו ירושלים, היו עמהם אנשים מבני ישראל הראו להם מקום המקדש"¹¹. ממש כדברים האלה כתב גם ר' פתחיה מרגנשבורג (ראה לקמן). סיפור דומה למה שהובא לעיל בתעודה מן הגניזה (שיהודים השתתפו בפועל בחשיפת אבן השתיה מן האשפות) מופיע גם בספר חסידים (אך יש פרטים בסיפור בספר חסידים שאינם ברורים די הצורך)¹².

ד. מקורות היסטוריים נכריים מורים גם הם בבירור על זיהוי הצכרה (ויש לסמוך על דבריהם להלכה, כאשר הם מקיימים את התנאי של 'מסיח לפי תומו'¹³). הסופר הארמני סיביוס, בן הדור של כיבוש הערבים, קובע במפורש כי בזמן ההוא נתגלה המקום הנקרא קדש הקדשים¹⁴.

עדות נכרי אחרת היא הספור המוסלמי על פיו מתאוננת כביכול הצכרה לפני נביאם, על שהעתיק את כיוון התפילה ממנה אל עבר ה'כעבה' בעיר מכה שבחצי האי ערב¹⁵. ולפי תעודה היסטורית ערבית אחרת, יעץ היהודי המומר כעב אבו אסחק אבן מאני לעומר, לבנות מסגד מצפון לצכרה, ולבנות שם שתי 'קבלות' (גומחות המצינות כיוון תפילה והשתחויה) אחת של משה ואחת של מוחמד, ושתייהן לכיוון אחד, דהיינו שתיהן לדרום — של משה לכיוון הצכרה ושל נביאם לכיוון העיר מכה ועומר התנגד והאשים את אבו אסחק כי הוא עדיין נוטה לדת ישראל¹⁶. ממקורות אלו ברור, כי הצכרה היא המקום שאליו פונים ישראל בשעת תפילותיהם. ואם כן, היא אבן השתיה אשר בקודש הקדשים.

כן קיימים סיפורים ערביים מפורשים, המתארים את גילוי האבן שהיתה מכוסה באשפות על ידי עומר¹⁷.

ה. בספר 'מסעות בנימין' לרבי בנימין מטודלה (הלך למסעיו בשנים ד' אלפים תתקכ"ה — ל"ג). נאמר: "ושם טימפולי דומינו, והוא היה מקום המקדש"¹⁸. המונח 'טימפולי דומינו' הוא השם הנוצרי לכיפת הסלע¹⁹ ואף על פי שלא קבע איזה חלק של המקדש היה מעל הסלע, ברור שהניח שהמקדש היה שם, ולא בדרום השטח (כדעת ר' מיכאל ברור, לעיל), ולא מצפון מערב לסלע (כדעת מר קאופמן לקמן). פשוטו לשונו גם אינה על המזבח שהיה בעזרה כי אם על המקדש עצמו.

- 11 'ערי שם עמ' 50 (וראה לעיל בפ"א, הערה 21, ובפ"ב, הערה 40).
- 12 ספר חסידים, מהדורת פריימן (תרפ"ד), עמ' 152. וראה דינבורג, ציון (תרפ"ט), עמ' 56.
- 13 ראה יורה דעה, סימן צח ועוד.
- 14 דינבורג, שם, עמ' 73.
- 15 ראה ח"ו הירשברג, מקומה של ירושלים בעולם המוסלמי בקובץ "איחוד הקבוצות והקיבוצים... טופוגרפיה והיסטוריה של התקופות השונות".
- 16 Le Strange Guy, "Palestine under the Moslems", London 1890 עמ' 3—142.
- 17 וראה תמצית הדברים בירושלים בספרותנו, עמ' 449.
- 18 ראה לה סטרג' (הערה קודמת), עמ' 40—139.
- 19 מסעות ארץ ישראל ליערי, עמ' 40.
- 20 ראה לעיל במבוא, הע' 26.

ו. ר' פתחיה מרגנשבורג תלמיד רבינו תם אחיו של ר' יצחק הלבן ושל ר' נחמן מרגנשבורג מבעלי התוספות (נסע בערך בשנת ד"א תתק"מ) כתב: "והיכל נאה שם שבנה [מלך] ישמעאלים ובאו פריצים והלשינו למלך הישמעאלים ואמרו: זקן אחד יש בינינו שיודע מקום היכל והעזרה. ודחק אותו המלך עד שהראה לו. והמלך היה אוהב יהודים, ואמר: אני רוצה לבנות היכל ולא יתפללו בו כי אם יהודים" ²⁰ (יש לציין כי כיפת הסלע ודאי לא נבנתה מלכתחילה כמקום תפילה מוסלמי, כמו שהבאנו לעיל, כי את מקום התפילה העיקרי עשו המוסלמים מדרום לה).

ז. "הנוסע האלמוני תלמיד הרמב"ן כתב: "סביב אבן השתיה בנו מלכי ישמעאל בנין מפואר מאוד, ועשו אותו בית תפילה, ובנו למעלה מן הבנין כפה נאה עד מאוד, והבנין על בית קדשי הקדשים ועל ההיכל" ²⁰.

ח. באיגרת ר' עובדיה מברטנורה, שנכתבה ביום ח אלול בשנת רמ"ח נאמר: "גם חקרתי על אבן השתיה ששם היה הארון מונח. ורבים אומרים כי היא תחת כפה אחת יפה גבוה, אשר בנו הישמעאלים במקדש, וסגורה בתוך הכפה ההיא ואיש לא יבוא שמה, היינו על אבן השתיה, כי הכפה גדולה מאוד". (אגרות ארץ ישראל ליערי, עמ' 143). יש להדגיש כי מלשון ר' עובדיה משמע קצת, שלא התייחס אל זיהוי האבן בוודאות מוחלטת, אם כי לא בא לערער כמובן על מסורת הרבים שהיתה בזמנו (כל המקורות שהובאו עד עתה קודמים בזמנם לרדב"ז).

ט. הרדב"ז עצמו קובע בתשובה תרצא: "כי הדבר ברור שתחת הכפה שם אבן השתיה בלי ספק הנקראת אצלם אלסכרא". כמו כן הזכיר הרדב"ז קביעה זו בתשובה תרלט.

י. אחר הכרעתו של הרדב"ז לא ערער שום פוסק על קביעה זו והיא היתה אבן יסוד לכל הבאים אחריו. עיין למשל בספר 'פרשת אלה מסעי' לר' משה חגיז; בספרו של הגה"צ ר' צבי הירש קלישר זצ"ל 'דרישת ציון'; בדברי הגאון ר' אליהו מגריידיץ המובאים שם; בקונטרס 'הר צבי' לגאון ר' צבי פסח פראנק זצ"ל, ועוד אחרים. כולם הניחו דבר זה כמושכל פשוט, שאין צורך לדון כלל באמיתותו.

אמנם בקונטרס 'דרך הקדש' לר' חיים אלפאנדר, שנדפס בקושטא בשנת ת"ע, אנו מוצאים פסקה שבה כתוב: "והנה היום לא ידענו מציאות אבן השתיה הזאת כיצד היא עומדת, כי הגויים פיהם דבר שוא, זה אומר ככה שהיא גבוה מן הארץ ותלויה באויר, וזה הפך התלמוד עד ישקיף וירא ה' משמים תתגלה מלכותו עלינו".

ומחבר אחד בדורנו הסיק מכאן שבעל 'דרך הקדש' חולק על הרדב"ז, אשר הסתמך על הישמעאלים, וכתב כי אין לסמוך עליהם והדבר מוטל בספק עד שיגלהו הקב"ה. אבל באמת לא הבין אותו מחבר כלל את הכתוב בספר. כי ודאי לא עלה על דעת בעל 'דרך הקדש' לערער על עצם זיהוי אבן השתיה עם הצכרה. ולא אמר כי אנחנו לא נדע היכן היא עומדת, אלא כתב כי היום אנחנו לא נדע מציאות אבן השתיה הזאת

20 מסעות ארץ ישראל ליערי, עמ' 53.

20 שם, עמ' 86.

כיצד היא עומדת, כי כידוע מספרים המוסלמים שהסלע פורח באוויר ²¹ ומן המקורות נראה כמובן שאבן השתיה היא חלק מן הסלע הטבעי. וכל קושיתו של בעל 'דרך הקדש' אינה אלא מפני שהוא משוכנע שהסלע הוא אבן השתיה, ועל כן תמה כיצד מתיישב הסיפור הערבי על הסלע הפורח עם המציאות הידועה לנו על אבן השתיה, על כן כתב כי מציאות אבן השתיה הזו אין אנו יודעים כיצד היא עומדת. קביעה זו, הרצופה דורות רבים, מורה מעל לכל ספק כי הצכרה היא אבן השתיה. וכבר דחינו לעיל ²² דעת מי שניסה להוכיח כאילו כביכול היה קודש הקדשים מדרום לצכרה.

ג. ממדי הצכרה ומדות קודש הקדשים והמזבח

לפני כשני דורות קבעו החוקרים הנכבדים קונרד שיק (השויצרי) וגוסטף דלמן (הגרמני) שהצכרה אינה אבן השתיה אלא מקום המזבח. סימוכין לדעתם זו מצאו בעיקר בממדים הענקיים של הסלע (17×12 מ') אשר אינם תואמים את שיעור קודש הקדשים (20×20 אמה) (מסכת מדות פרק ד), אבל הם אפשריים בגבולות שטח המזבח (32×32 אמה, מדות ג, א) - כמו כן הסתמכו החוקרים הנזכרים על גובה הסלע המופלג, כי אבן השתיה היתה בולטת מקרקע קדש הקדשים ג אצבעות בלבד (יומא ה, ב) והצכרה גבוהה כידוע הרבה יותר.

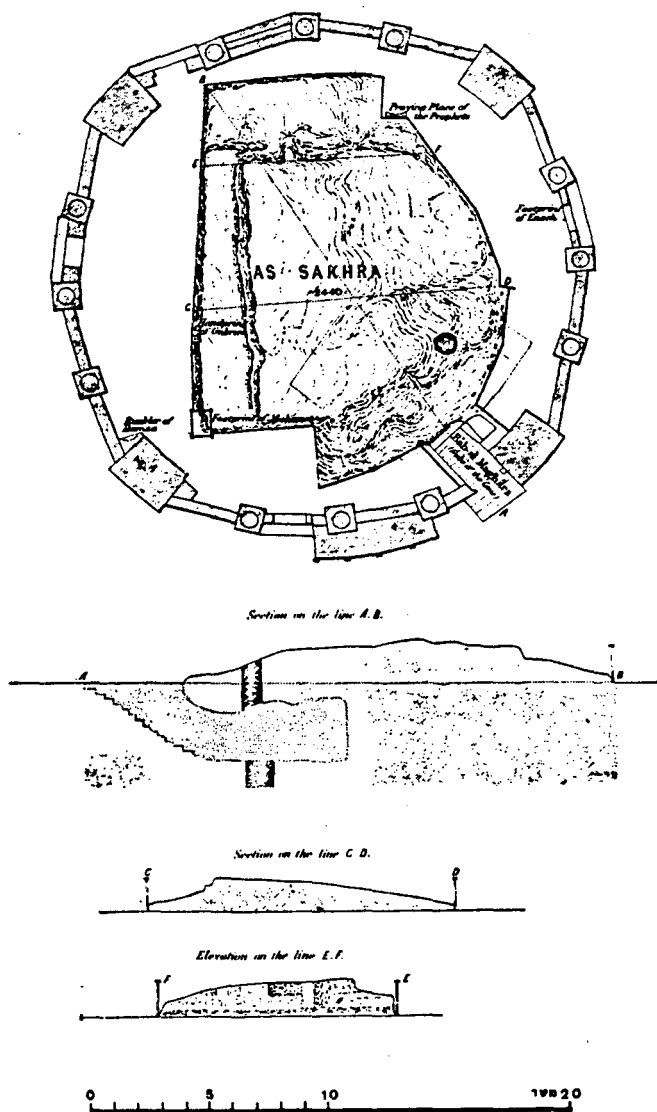
בעקבות ההשערה כי הצכרה נמצאת במקום המזבח, קבעו אותם חוקרים כי המערה אשר מתחת לדרום הצכרה שמשה בתפקיד ה'שיתין' שהיו בדרום המזבח. וכך גם התייחסו לפתח אשר בגג המערה.

נגד טענה זו יצא בחקיפות בשעתו הרב יחיאל מיכל טוקצ'ינסקי ז"ל (בעל לוח ארץ-ישראל) בפרסומים שונים, שהראיון בהם היה בשנתון שהוצא על ידי ישיבת עץ חיים בירושלים בשנת תרע"ג. באותו שנתון הוא מביא מכתב שכתב אליו גוסטף דלמן ותשובתו הוא בנושא. כן פרסם את דבריו במאמר 'השקפה על אבן השתיה' שפורסם ב'ההד' (כסלו תרצ"ג). כן מובאים הדברים בקיצור בספר 'עיר הקדש והמקדש' חלק ד עמ' ת. טענתו של הרב טוקצ'ינסקי היתה פשוטה מאד, כי דווקא שתי הקושיות (השטח המופלג והגובה המופלג) מתרצות אחת את חברתה, כי דווקא אם נכסה חלק מגובה פני הסלע בעפר ונשאיר רק את ג האצבעות העליונות גלויות ישאר שטח גלוי קטן בהרבה, המתאים בהחלט לממדי קודש הקדשים שהם 20×20 אמה. ואם כן עלינו להניח שהסחף ושאר פגעים גרמו לכך שחלק מן הסלע שהיה מכוסה בעפר, גלוי לעין

21 אגדת המוסלמים אודות הסלע המרתף באוויר מפורסמת. וראה דבריו של לה סטרנג' (ראה הערה 16) בספרו הנז', עמ' 2-141.

וראה באריכות בירושלים בספרותנו, בעמ' 196, ובעמ' 448 (ובהערות שם). מסורת מוסלמית זו מוזכרת גם על ידי ר' משה חגיז בספרו פרשת אלה מסעי.

22 פרק שליש, סימנים ד, ה.

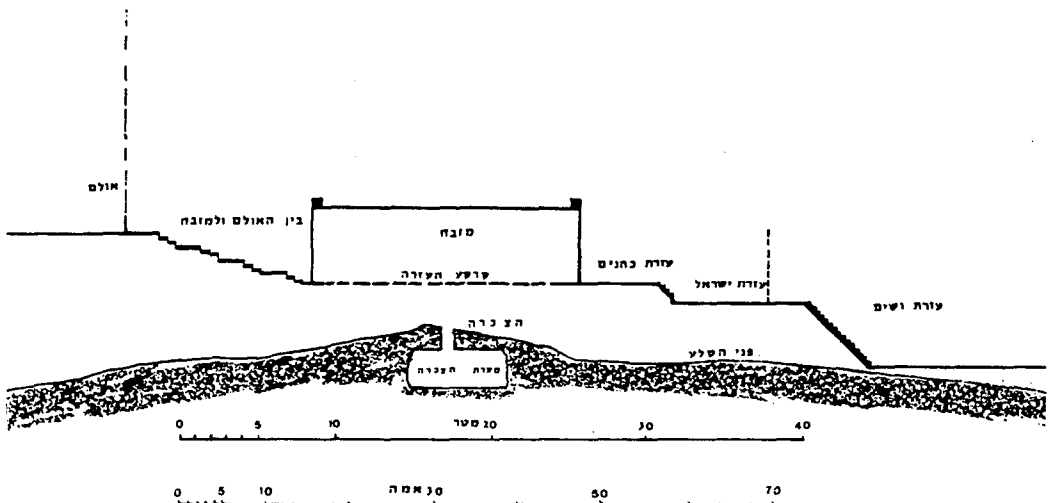

תמונה 35: תרשים של הצכרה וחתכים המראים את גובהה ע"פ וילסון וורן
(השוה לתצלום לקמן תמונה 41)

בזמן הזה, וכמו שכתב מפורש הרדב"ז בתשובה תרל"ט, שפני הקרקע בסביבות הסלע היו גבוהים בעבר יותר וכיום נחשף חלק של האבן שהיה מכוסה.

ד. נתוני גובה הסלע בהר הבית שוללים לחלוטין אפשרות שהצכרה היא המזבח

מן האמור לעיל ברור, כי השיטה שהמזבח היה בנוי על גבי הצכרה אין לה סימוכין וניתן לסתור את כל ראיותיה. להלן נוכיח בראיות גמורות שהרבר לא ייתכן כלל, וקיימת סתירה ממשית בין שיטה זו לבין המציאות הטופוגרפית של הר הבית. חתך ממערב למזרח של בית המקדש והעזרות לפי הנתונים המופיעים במשנה במסכת מדות מראה הפרשי גובה כדלהלן: המזבח ניצב על גבי עזרת הכהנים. במרחק אחת עשרה אמות מזרחה לו נמצאת עזרת ישראל הנמוכה מעזרת כהנים בשתי אמות וחצי במרחק של עוד אחת עשרה אמות מזרחה מתחילה הירידה לעזרת נשים הנמוכה מעזרת ישראל בשבע אמות וחצי. ירידה זו היא במדרגות של חצי אמה על חצי אמה, כך שניתן לקבוע כי משך המדרגות מזרחה הוא באורך שבע אמות וחצי. נמצא כי במרחק עשרים ותשע אמות וחצי מזרחה מן המזבח, גובה הקרקע נמוך בעשר אמות תמימות מגובה הקרקע במקום המזבח.

תמונה 36: חתך אנכי ממזרח למערב דרך הצכרה. בתרשים זה נסיון להציב את המזבח ע"ג הצכרה.

שים לב להפרש הגובה הגדול, בין הגובה (המינימלי) המשוער של קרקע העזרה לבין גובה הצכרה. קנה מדה 1:500; שיעור האמה בתרשים זה 54.5 ס"מ, כדעת אחד מבעלי השיטה כי הצכרה היא מקום המזבח. (שינוי בשיעור האמה אינו בעל משמעות מכרעת בנידון).

המדידות מראות בבירור גמור, כי בשטח הנמצא שלוש אמות מזרחה לצכרה (ולמעשה גם במרחק גדול יותר) גובה הסלע 741 מטר מעל פני הים. ואם נוסיף לכך עשר אמות (לפי הקטן שבשיעורים), נקבל גובה של 745.8 מטר מעל פני הים לכל הפחות. כלומר נגיע למסקנה שגובה פני הצכרה, שהם 743.7 מטר מעל פני הים, נמוכים ביותר משני מטר מתחת למקום המשוער של רצפת העזרה (ולמעשה כפי שכתבנו לעיל שיעור האמה הוא כחמישים ושש ס"מ, נמצא לפי זה גובה קרקע העזרה לפחות 746.5 מטר מעל פני הים, דבר המגדיל כמובן את הסתירה). וכל זה מבלי שהוספנו לקרקע העזרה שיעור גובה הכרחי לצורך 'כיפין' על גבי כיפין, שהיו מתחת לפני העזרה, דבר המגדיל את הסתירה. (וראה לעיל תמונה 21).

ואמנם, אילו קבעו הקובעים ברוח הקודש כי אכן במקום שנמצאת היום הצכרה היה פעם מקום המזבח, לא היה בזה קושי כלל. כי אפשר ששם היה מקום המזבח והיה המקום גבוה יותר ונאכל מן הקרקע הרבה עד היום. אבל להסתמך על הנתון הקיים ולומר כי הוא בהכרח מקום המזבח, זה אינו ניתן להיאמר כלל. כי אם אכן זה מקום המזבח, על כרחנו נגיע למסקנה שלא נשאר ממנו שריד ואם כן אין יסוד לשיטה זו כלל. בפרט תמוה הדבר ביחס לחוקר קונרד שיק שדגל כאמור בשיטה זו, והיה אדריכל במקצועו, ובוודאי היה צריך לעמוד על קושי חמור זה.

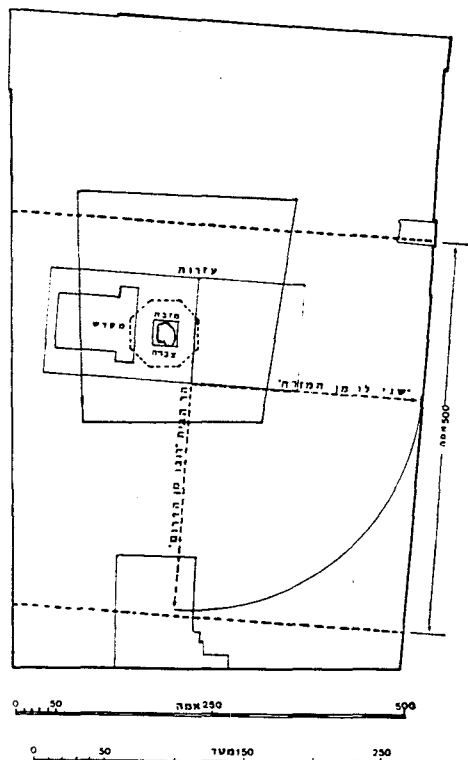
ד. * מקומו של המזבח בשטח הר הבית לעומת מקום הצכרה

כבר ביארנו לעיל, כי מרחקי העזרה מהר הבית אינם מסורים במשנה בדייקנות. אך, על כל פנים, המשנה מסרה סדר גודל בהשוואת המרחקים בכיוונים השונים. נתונים בודדים אלו המופיעים במשנה מאפשרים למעשה כמה קביעות של ממש. ואם נדע בדרך כלל שהיא את המרחק אשר מקיר העזרה במזרח לכותל הר הבית, נוכל על פי הנתונים שבמשנה לקבוע את גודל המינימום של הר הבית בדרום, שהרי הר הבית 'רובו מן הדרום, שני לו מן המזרח'. ואם המזרח ידוע, ידוע גם כן שהדרום על כל פנים גדול ממנו, כן נוכל לדעת על פי זה את שיעור המקסימום של הר הבית בצפון, כי מרחק זה הוא בדיוק חמש מאות אמה צפונה מן הקו שצויין כקו המינימום הדרומי כמובן. וכבר ביארנו דבר זה לעיל בפרק ג סימן ד, ובעיקר שם סימן ח.

והנה, אם הצכרה היא מקום המזבח, נמצא שמן המזבח ועד הכותל המזרחי של הר הבית 185 מטר. מהם נגרע עשרים ושתיים אמות, דהיינו את המרחק שמקיר המזבח ועד חומת העזרה, נמצא המרחק מכותל המזרח של העזרה ועד כותל הר הבית 172.5 מטר. וברור שהמרחק בדרום גדול יותר (לפחות 173 מטר). ועתה, היות שרוחב הר הבית מצפון לדרום חמש מאות אמה, שהן מאתיים ושמונים מטר, אם ננכה מהם 173 מטר ישארו מאה ושבעה מטר. אם ננכה מהם רוחב העזרה שהוא קלה אמה יישארו כשלושים ושניים מטר בלבד או כששים ושישה מטר מן הצכרה צפונה.

גבול צפוני זה של הר הבית הוא בלתי מסתבר כלל, היות שהוא עובר על גבי

הרמה שבמרכז הר הבית, ולא מחוצה לה. ולא ייתכן כלל שגבול הר הבית יהיה על גבי הרמה ממש (ראה בתרשים).

תמונה 37: גבולות הר הבית לפי השיטה שהמזבח נמצא מעל הצכרה גבול זה הוא הצפוני ביותר כדי שהדרום לא יקטן לעומת המזרח. (ראה את קו המחוגה המשווה בין המזרח לדרום). אך אפשר שהגבול דרומי יותר. (וראה לעיל תמונה 20) יש לזכור עוד, כי באותו איזור שבו כביכול נמצא הגבול הצפוני של הר הבית,

גובה הסלע הוא כשבע מאות וארבעים מטר מעל פני הים, ויותר. הפרש הגובה בין הר הבית לבין העזרה הוא שש עשרה אמה (וראה לעיל בתיאור החיל בדברי יוספוס, פרק ד, סימן ג, אשר מעדותו עולה בבירור, כי מצפון ומדרום לחיל היה השטח של הר הבית נמוך ממפלס העזרה בחמש עשרה אמות). נמצא לפי זה כי גובה הר הבית כמעט שבע מאות וארבעים מטר מעל פני הים, וגובה העזרה שש עשרה אמות למעלה מזה, דהיינו, כ-749 מטר מעל פני הים, למעלה מחמישה מטר מעל לפני הצכרה. נקודה זו מגדילה בהרבה את הקושי עליו הצבענו לעיל בסימן ב.

ה. נסיון לאתר את מקום קודש הקדשים בכיפת הרוחות מצפון מערב לצכרה

בשנת תשל"ה נתפרסמה תאוריה חדשה, המנסה לקבוע את מקום קודש הקדשים מצפון מערב לכיפת הסלע מתחת לכיפה המכונה בערבית 'קובת אלארווח', כלומר כיפת

הרוחות. בעל השערה זו הוא פיזיקאי בשם פרופ' קאופמן²³. עיקרה של התיאוריה מושתת על ההוכחות דלהלן: א. מן המקרא ביחזקאל ח והמשנה בסוכה ה, ד משמע, כי ציר בית המקדש היה מכיוון במדויק מן המערב למזרח²⁴; ב. הכהן השורף את הפרה בהר המשחה היה מזה מדמה מול קדש הקדשים (מדות ב, ד), כלומר, ברור שעמד בהמשך הציר המדויק של בית המקדש.

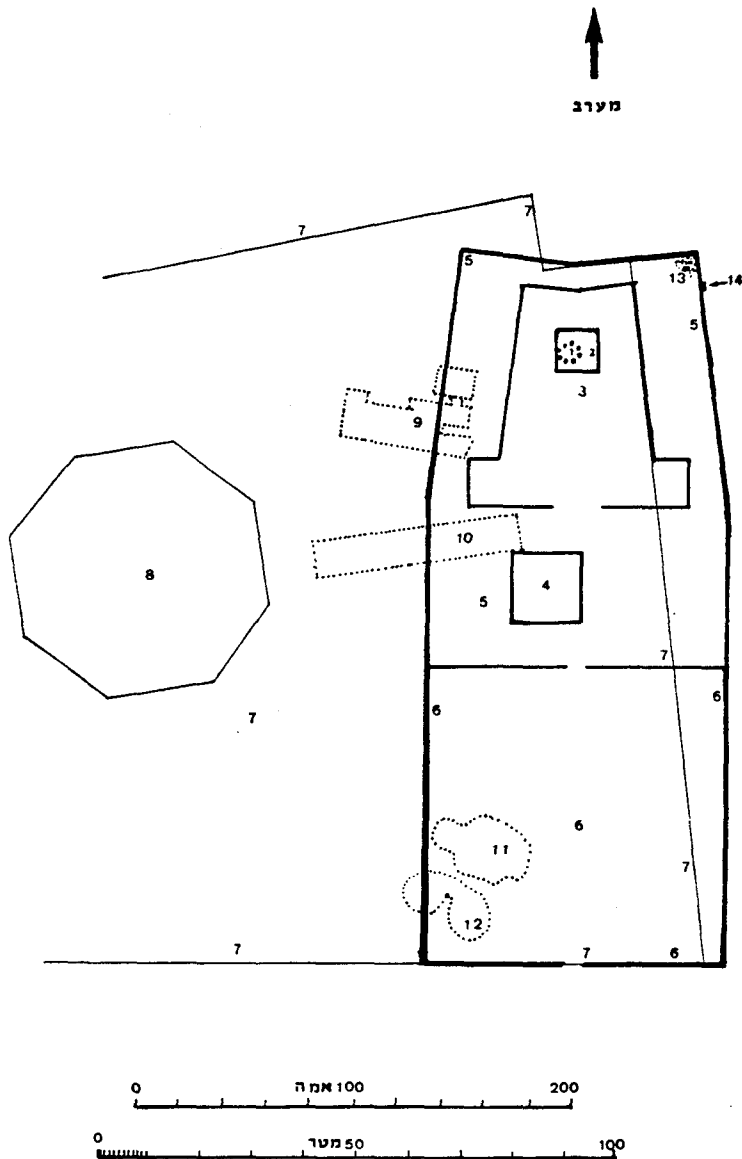
על סמך שתי הנחות אלו חיפש החוקר הנזכר נקודה בפסגת הר הזיתים, אשר לפי דעתו תואמת את מקום שריפת הפרה. מאותה נקודה ניסה למתוח קו ישר לכיוון מערב במדויק, על מנת למצוא איזו שהיא נקודת אחיזה בשטח הר הבית למקום המשוער של קודש הקדשים. והיות שלפי דעתו מקום שריפת הפרה חייב היה להיות בהר הזיתים בנקודה הנמצאת מעל קו הגובה של שמונה מאות מטר מעל פני הים, יכול היה להראות כי הצרכה ודאי אינה במקום קודש הקדשים מפני שהשטח הדרומי ביותר בהר הזיתים הנמצא מעל קו הגובה שמונה מאות מטר עדין צפוני הוא מכיפת הסלע. ואם נמתח קו מאותו איזור בהר המשחה הישר מערבה נפגע בשטח שבצפון הרמה שעליה כיפת הסלע (קו זה עובר גם בסביבת 'שערי הרחמים').

על סמך הנחה זו חיפש מבנה מתאים באיזור המשוער, ומצא לצורך זה את 'קובת אל ארווח'. מתחת לכיפה קטנה זו גלוי הסלע הטבעי וגובהו 742.2 מטר מעל פני הים (מטר וחצי פחות מהצרכה). ממצא נוסף המוכיח לדעתו כי זה מקום קודש הקדשים הוא קו שמשמעותו בלתי ברורה המופיע בתצלום אוויר של הר הבית, צפונה לרמה שעליה כיפת הסלע וכיפת הרוחות, והוא ניצב בתשעים מעלות לקו שבו נמצאת שפת הרמה המזרחית (השפה המזרחית של הרמה בנויה בצורה כמעט מדויקת בכיוון צפון דרום האסטרונומי, כך שהקו הנזכר עובר בכיוון מזרח מערב בדייקנות). קו בלתי מזוהה זה יכול להיות עדות לקיר או יסוד הנמצא מתחת לקרקע. ואכן בנקודה מסוימת לאורך הקו מצא מספר אבנים מסותתות. קו זה הוא לדעתו הקיר הצפוני של העזרה, בעוד אשר הקיר המזרחי של הרמה שבמרכז הר הבית, הוא לדעתו הכותל המזרחי של עזרת הנשים. מרחקי שני כתלים אלו מכיפת הרוחות יכולים להיות מתאימים למדות עזרת נשים והעזרה כפי שהם במשנה, אם נניח ששיעור האמה הוא 42.7 ס"מ.

כן מציין מר קאופמן, כי הפרש הגובה בין הסלע שבכיפת הרוחות לבין הסלע שבסביבות בור מס' 1 במפה של וורן (אשר לדעתו של מר קאופמן הוא אחד הבורות שבעזרה, או ליתר דיוק לדעתו זהו ה'שית' שמתחת למזבח), תואם את הפרש הגובה

23 דבריו נאמרו בכינוס שהיה בירושלים, באסרו חג פסח תשל"ה, וכן בהודמנויות אחרות. תמצית דבריו באה בחוברת 'הר הבית מקומו וגבולותיו' שיצאה לאור על ידי המחלקה לתרבות תורנית של עיריית ירושלים, שנת תשל"ה.

24 בשאלת הכיוון של ציר הר הבית ודאי צדק. ודבר זה מפורש בירושלמי עירובין פ"ה ה"א (ואין צורך בזה כלל לראיה שהביא מן המקרא ביחזקאל אשר באמת אינו מוכח כלל). וכבר הראיתי דבר זה במאמרי שבחוברת הנזכרת (ראה הערה 23) בעמ' 67-69. וראה לקמן, סימן י.

תמונה 38: תרשים מקום המקדש והעזרה לפי השיטה שמקום קה"ק בכפת הרוחות
 1. כפת הרוחות; 2. קדש הקדשים; 3. המקדש; 4. המזבח; 5. העזרה לגבולותיה; 6. עזרת
 נשים; 7. גבולות הרמה במרכז הר הבית, כיום; 8. כפת הסלע; 9. בור מס' 3. (לפי המספרים
 הסדוריים של ווילסון וורן); 10. בור מס' 9. (לפי הנ"ל); 11. בור מס' 2. (לפי הנ"ל);
 12. בור מס' 34. (לפי הנ"ל); 13. סלע חצוב; 14. אבנים מסותחות.

של שש אמות שהיה בין קרקע ההיכל לבין העזרה (וזאת כמובן לפי שיעור אמה של 42.7 ס"מ, שהוא שיעור האמה שהמציא לצורך זה כאמור).

ו. רחיית השיטה שקודש הקדשים מקומו בכיפת הרוחות

כמעט כל פרט בתאוריה הנזכרת אינו עומד במבחן הביקורת. ועל מנת שלא להאריך, אציין כמה נקודות חשובות.

א. קביעת מקום שריפת הפרה כנקודת מוצא לצפות ממנה אל עבר הר הבית ולקבוע את מקום קודש הקדשים הוא דבר בלתי אפשרי לחלוטין, שהרי אין שום רמז במשנה, היכן היה בהר המשחה המקום הזה. ידיעותינו אודות מקום זה נופלות בהרבה מכל ידיעה על מקום כל שהוא בתוך שטח הר הבית²⁵. כך שהנסיון להסתמך על נתון זה הוא ממש בבחינת 'תלי תני בדלא תני'. אמנם יש במשנה במדות גירסה 'בראש הר המשחה', אולם כמעט בכל כתבי היד אין מופיעה המלה 'ראש' (עובדה אשר מר קאופמן בעצמו עמד עליה בבדיקה שערך בכתבי יד, ואשר היא אפשרה לו לבקש בכל השטח שמעל קו הגובה שמונה מאות מטר את מקום שריפת הפרה ולא בפסגה ממש). כפי שנוכיח להלן, לא ייתכן שמקום שריפת הפרה היה בראש ההר ממש. על כל פנים קביעת קו הגובה שמונה מאות לצורך חיפוש מקום שריפת הפרה היא שרירותית לחלוטין.

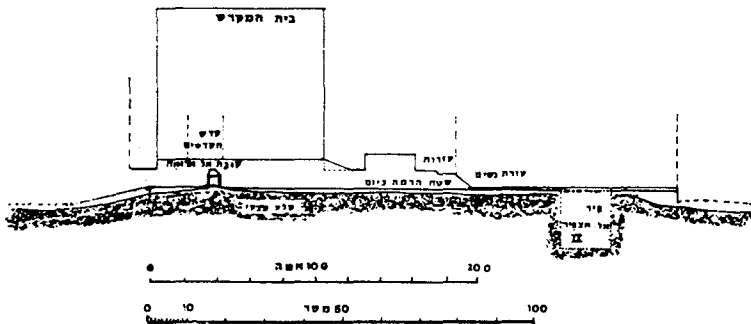
ב. מן המשנה במדות ב, ד ומן הסוגיה בגמרא במסכת יומא דף טז אפשר להוכיח, כי מקום שריפת הפרה היה ממש באותו גובה של שערי המקדש, וההזאה 'נוכה פני אהל מועד' היתה בקו מאוזן ממש. והיות שקרקע העזרה היתה גם לדבריו של מר קאופמן שבע מאות וארבעים מטר מעל פני הים, והיות שגובה שער המזרח היה עשרים אמה בלבד, אפשר להוכיח בבירור כי קו הגובה של שמונה מאות מטר מעל לפני הים נמצא בגובה של כחמישים מטר מעל לגובה האמיתי של שריפת הפרה. כך שההסתמכות על נתון זה היא ממש אבסורד.

ג. לעיל בסיומן ד' הוכחנו, כי לא ייתכן שהצכרה היא מקום המזבח. כי אם עזרת הנשים נמצאת על הרמה שמסביב לכיפת הסלע (דהיינו בגובה שבע מאות וארבעים מטר מעל פני הים) קרקע העזרה היתה עשר אמות מעל זה, וזה 'קובר' לחלוטין את הצכרה מתחת לפני העזרה.

נימוק זה אמור ביתר תוקף כלפי שיטתו של מר קאופמן. שהרי אם קרקע עזרת הנשים התנשאה בגובה של שבע מאות וארבעים מטר מעל פני הים, (דבר שהוא מתחייב

25 מר קאופמן יצא מתוך הנחה כי קיים 'מושג חדש' כדבריו, והוא: 'ציוני דרך למקדש'. ציונים אלו הם כביכול ציונים שהשאיר לנו התנא, על מנת לאתר את מקום המזבח. ציון אחד הוא לדעתו אמת המים שהובילה את הדם לנחל קדרון. על דרך מעשית לגילוי אותה אמה פירסם מאמר בשנת תשל"ג. אולם עד היום לא העלו החקירות בדרך זו מאומה (ולמעשה רב מאוד הפקפוק, אם קיימת בכלל אפשרות חיפוש בכיוון זה). ציון הדרך השני הוא לדעתו מקום שריפת הפרה. כפי שיבואר אין ממש בציון זה.

מבדיקה טופוגרפית של גובה הסלע הטבעי במקום שלפי דעתו נמצאת עזרת נשים), היה גובה קרקע ההיכל שש עשרה אמות למעלה מזה. שהרי לא את מקום המזבח חיפש בכיפת הרוחות, אלא את אבן השתיה עצמה, וקרקע ההיכל היתה גבוהה מקרקע העזרה בעוד שש אמות. שש עשרה אמות לפי שיעורו של מר קאופמן הם 6.83 מטר, ואם נוסיף אותן לגובה שבע מאות וארבעים מ' מעל פני הים שהוא גובה המינימום של עזרת הנשים נקבל 746.83 מטר מעל פני הים, בשעה שגובה הסלע בכפת הרוחות 742.2 מ' מעל פני הים בלבד. כלומר הפרש של יותר מארבעה מטר וחצי, דבר אשר שולל לחלוטין אפשרות שהסלע הגלוי תחת כיפת הרוחות הוא אבן השתיה.

תמונה 39: חתך אנכי ממזרח למערב דרך קובת אל ארוואח. בתרשים זה נסיון להציב את קודש הקדשים ע"ג קובת אל ארוואח (כדעתו של מר קאופמן), שים לב להפרש הגובה הגדול, בין פני הסלע מתחת לקובת אל ארוואח (שהם כפי דעתו פני אבן השתיה) לבין הגובה המשוער של קרקע ההיכל.

ק"מ 1:2000; שעור האמה בתרשים זה 42.7 ס"מ, כדעתו של בעל שיטה זו.

יש לציין כי בין הוכחותיו של מר קאופמן מדת דיוק בהפרש הגובה בין הסלע בכיפת הרוחות לבין גובה הסלע בבור מס. 1 שבמפת וורן. אולם הוא לא שת לבו לכך שמכאן הוכחה ניצחת נגד שיטתו בכלל, כאשר משוים נתונים אלו לנתוני גובה הסלעים בשטח המשוער של עזרת הנשים (יש לציין, כי מדת גובה הסלע בשטח עזרת נשים ניתן לבצעה בדייקנות בתוך בורות המים מס' II ומס' XXXIV שברשימת וורן ווילסון, ואשר שניהם כלולים בשטח עזרת נשים שלפי דעתו, והשוה לתמונה 21).

ד. ההסתמכות על הקווים הבלתי ידועים שבתצלום האוויר אינה יכולה לשמש בסיס כלל. כי כפי שנתברר לי מפי בעלי מקצוע בתחום זה, אמנם ייתכן כי קו זה מורה על קיר שנקבר מתחת לאדמה, אך באותה מדה יכול הוא גם ללמד על צינור מים הקבור שם או כל ממצא דומה לו. גם ממצאים אחרים שמצא בשטח, כגון אבנים אחדות מסותתות, או סלע חצוב בנקודה מסוימת, אינם בעלי משמעות מכרעת.

ה. הקווים והאבנים המסותתות, שדימה לראות בהם יסודות כותל העזרה, אינם ישרים. עיוות זה הביאו לידי מסקנה, כי צורת הבית שונה מכל מה שבארו המפרשים והפוסקים. לפי הצורה שקבע, אין כתלי המקדש ישרים, וכך החלק האחורי של הבית צר ורחבו הוא כחמישים אמה. וזה אינו תואם את הכתוב ביחזקאל (מא, ג), שם נאמר

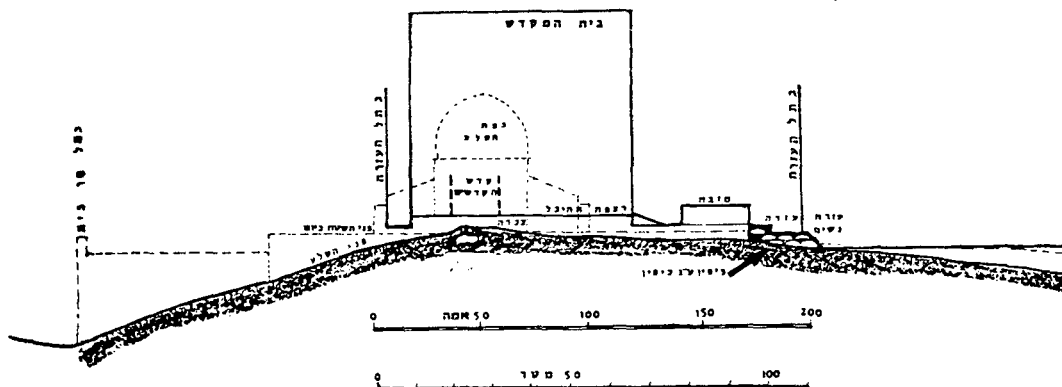
כי רוחב החזית המערבית של הבית שבעים אמות, דבר התואם את התכנית שקבעו המפרשים במשנה. ואמנם ידוע כי לא כל הפרטים בבניין שראה יחזקאל זהים לבניין בית שני, אבל דווקא בפרט הזה קשה להעלות על הדעת שינוי, היות ששאר מדות הבית כפי שהן כתובות שם, דהיינו מאה על מאה אמה בחזית המזרח, זהות לבניין בית שני, וגם שבעים אמה של החזית המערבית זהות למה שעולה מפשטות דברי המשנה ושינוי ממדה זו אינו נראה כלל.

ו. מדת האמה של 42.7 ס"מ אינה אפשרית, ואין כאן מקום להאריך בזה. על כל פנים לדעתו צריך להיות שיעור רוחב האגודל (שהוא 1/24 של האמה) 17.7 מ"מ ודבר זה יכול כל אחד ואחד לראות שאינו מציאותי.

למעשה התואם והדיוק שמצא כביכול מר קאופמן בין נתונים מסויימים בשטח לבין נתונים המופיעים במסכת מדות הוא תואם פיקטיבי, היות ששיעור האמה שקבע בוודאי לא מציאותי. זאת נוסף לעובדה שכל נתון ונתון שאליו מתייחס אין לו בסיס מצד עצמו.

ז. בדיקה מחודשת של שיטת הרדב"ז בהשוואה לטופוגרפיה של הסלע

עיון בנסיונות איתור שונים שנזכרו לעיל הראה, כי למעשה אבן הנגף לכמה מן השיטות היא הפרש הגובה שבין ההיכל, העזרה ועזרת הנשים. למעשה הראינו כי קושי זה גדול במיוחד כאשר נניח כי עזרת הנשים היתה בשטח הרמה המוגבהת שבסמוך לכיפת הסלע, בין אם נניח זאת לצורך הצבת המזבח על הצכרה ובין אם נניח שקודש הקדשים היה בכיפת הרוחות (אפשר להראות במדידה על גבי מפה, כי שתי ההנחות הנזכרות מחייבות הצבת עזרת הנשים על גבי הרמה ממש). כי לפי הנחות אלו ההפרשים בין הנתונים בשטח לבין הגובה המשוער שלהם הוא 3-4.5 מ'.

תמונה 40: חתך אנכי ממזרח למערב, דרך הצכרה. בתרשים זה נסיון להציב את קדש הקדשים על גבי הצכרה, תוך הנחה שקרקע העזרה היתה מוגבהת מעל פני הסלע הטבעי בהר הבית, על ידי "כיפין ע"ג כיפין".

קנה המדה 1:2000; שיעור האמה בתרשים זה 56 ס"מ
(שינוי בשיעור האמה, אינו בעל משמעות מכרעת בנדון).

לעומת זאת בשיטת הרדב"ז מצוי אמנם הפרש בין פני השטח למעשה לבין השטח המשווער, אך הפרש זה הוא בשעור של חמשים ס"מ בלבד. ואף אם נוסיף להפרש עוד גובה שתפשו 'כיפין על גבי כיפין' יעלה שיעור ההפרש לשיעור מטר אחד בלבד. הפרש זה קטן בהרבה מן ההפרשים הקיימים לפי שיטות אחרות ומכל מקום עדיין אינו תואם את המשנה.

ואכן לפני שנים פרסמתי מאמר בנושא²⁶ ובו העליתי את טענת הפרשי הגובה כנגד שיטת הרדב"ז. בעקבות אותו מאמר, השיב לי ידידי ר' אריה קימלמן כי שאלת היות הר הבית בנוי כיפין על גבי כיפין, גם במקום שהיה סלע גלוי (ולא היה חשט לטומאת תהום תחתיו) אינה מחוורת כל כך וצריכה בדיקה. כן ציין כי בלשכת הגזירים (בעזרת נשים) מצאנו במפורש שהסלע הטבעי היה גלוי ובולט בתוך הלשכה (כלים ו, ב) ואחר שכן הוא, שמא גם במקומות אחרים בלט הסלע מעל פני קרקע העזרה, תוך שילוב מתאים בחלקים שונים של הבניה באשר הוא נמצא. ואמנם הוא עצמו הוסיף באותו מכתב, כי נסיוני לבחון את שטח הרדב"ז על פי ההפרש המצוי בגובה הסלע היום, יכול על כל פנים לסתור לחלוטין את הדעה שלפיה כאילו הצרכה היא מקום המזבח, כי לא ייתכן בשום אופן שגובה הסלע הטבעי במרחק שלוש אמות מזרחה לצרכה נמוך מן הצרכה בשיעור עשר אמות (וכבר נתבארה טענה זו לעיל). להלן נבדוק מצב הסלע והכיפין שבהר הבית לפי המקורות.

ה. האם היה סלע גלוי בעזרה

פשוט הלשון במשנה מלמדת, שאכן הר הבית היה כולו חלול מתחתיו מפני קבר התהום (פרה ג, ג). וכך היא גם לשון הרמב"ם בתחילת פרק ה מהלכות בית הבחירה: "הר הבית היה ת"ק אמה על ת"ק אמה וכיפין על גבי כיפין היו בנויות מתחתיו" (מה שהזכיר 'כיפין על גבי כיפין' למד זאת מן המשנה בפרה ג, ו אודות הכבש שהכינו מהר הבית להר המשחה לצורך שריפת הפרה). ואמנם לכאורה אין צורך בכיפין על גבי סלע, שהרי תחתיו ודאי אין קבר. אבל כפי שנראה, אין הדבר פשוט, שהרי שנינו בפרה ג, ב: "הצרות היו בירושלים בנויות על גב סלע תחתיהן חלול מפני קבר התהום" וכו'. הרי לפנינו במפורש, שלעניין פרה אדומה החמירו בשתי חומרות, האחת — שאותם בתים היו על גבי סלע, כך שמצד עצם הסלע אין לחוש שהוא שם קבר התהום, והשניה — שהיה חלול מתחת אותו הצרות.

וכמו שכתב שם במפורש ר"ע מברטנורא: "בנויות ע"ג סלע צור החלמיש, שניכר שהיה שם מתחילת ברייתו של עולם ואף על פי כן החמירו לעשות תחתיו חלל מפני קבר התהום". ואם כן לכאורה פשוט שכך עשו גם בהר הבית, והחמירו בו בכל החומרות האפשריות. ואולם כבר ציין ב'משנה אחרונה' בפרק ג, ב, כי שתי חומרות ודאי לא החמירו בהר הבית והעזרות, ורק לעניין אפר פרה החמירו בחומרות הנ"ל, שהרי

26 'האם הצרכה היא אבן השתיה', המעין, תמוז תשכ"ח.

דעת - אחר לימודי יהדות ורוח * www.daat.ac.il
התנאי של בניה דווקא על גבי סלע הוא בלתי אפשרי בהר הבית, כי שם חייבים לקבל את ההר כנתון כמות שהוא על פי ה', ואינו כעניין חצרות על גבי סלע דפרה, שיכלו לבחור מקום לזה באשר החומרות, או שמא כשם שבמקום עפר הסתפקו בחומרה אחת (דהיינו כיפין), כך במקום סלע הסתפקו בחומרה אחת, ולא הווקקו שם לכיפין כלל. נראה בבירור, שלא חששו כלל בבית המקדש שמא תחת הסלע יש קבר. על כן לא היו צריכים לכיפין על גבי כיפין במקום שהיה הסלע. דבר זה מפורש כאמור לעיל במשנה במסכת כלים ו', ב, בדין כירה טמאה וכירה טהורה. וכן נאמר שם במשנה: "האבן שהיה שופת עליה ועל התנור, (כלומר היה שופת קדרה, מצד אחד על אבן ומצד שני על תנור חרס) ועליה ועל כירה וכו' טמאה. עליה ועל האבן, עליה ועל הסלע, וכו' (כלומר שפת קדרה על שתי אבנים, או על אבן מצד אחד וסלע מצד שני) טהורה. זו היתה כירת הנזירים שבירושלים שבנגד הפלע". וביארו המפרשים (בעקבות פירוש המשנה לרמב"ם), שעל כירה זו היו מבשלים נזירים שלמיהם ונותנים שערם תחת הדוד, והיא היתה בלשכת הנזירים שבעזרת נשים.

על פי זה מובן מאליו, כי לא חששו לבנות כיפין על גבי הסלעים, מחמת החשש הרחוק שמא בכל אופן קיים קבר התהום מתחת לסלע, שהרי הסלע היה גלוי לעין לפחות בלשכת הנזירים, אשר שם היה משולב במבנה כירה, כך שברור ומובן שלא חששו שמא טומאה יש תחתיו. מכאן אתה למד, שבחצרות על גבי סלע דפרה החמירו יותר מאשר במקדש.

כן יש לציין מדרש מפורש המדבר על הסלע שהיה גלוי לעין בקרקע העזרה ממש. באותו מדרש קבעו חז"ל, כי זכריה בן יהוידע הכהן נהרג בעזרת כהנים: "ולא נהגו בדמו לא כדם הצבי, ולא כדם האיל (הטעונים כסוי בעפר אחרי שחיטתם). דכתיב (יחזקאל כד): כי דמה בתוכה היה על צחיח פלע שמתהו לא שפכתהו על הארץ לכסות עליו עפר"²⁷. הרי לפנינו מפורש, ש'צחית סלע' היה גלוי בעזרה עוד בימי בית ראשון, ולא היה מכוסה בכיפין על גבי כיפין כלל.

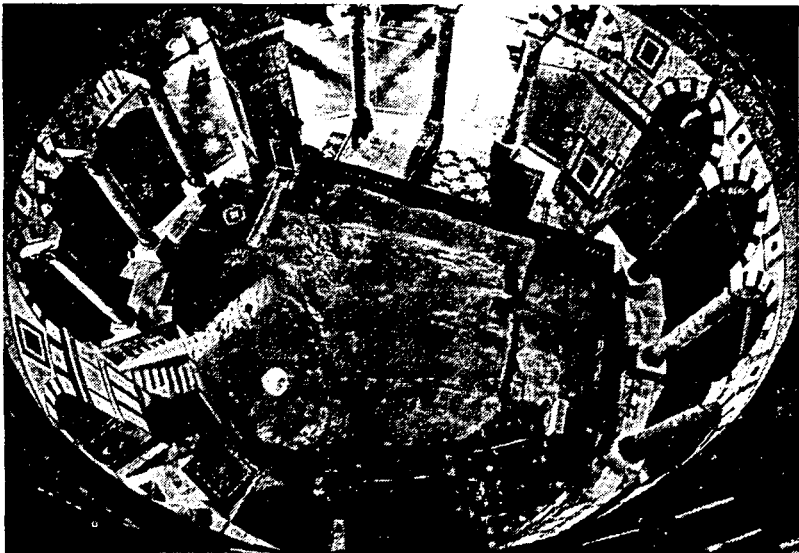
ט. תיאום בין הצכרה לאבן השתיה לאור הנתונים הטופוגרפיים

השוואה בין השיטות האפשריות באשר למקומו של קודש הקדשים מראה בבירור גמור, כי אין כל אפשרות (המתבססת על ממצאים הקיימים בהווה) להניח שעזרת הנשים היתה על גבי השטח של הרמה הנמצאת במרכז הר הבית היום. שכן הנחה כזו בהשוואה לטופוגרפיה של המקום גורמת לכך שכל המצוי אשר ייתכן שיש לו יחס לשרידי העזרה מצוי למעשה בעומק של כשלושה מטרים ויותר מתחת לפני השטח המשווער של העזרה. דבר זה שולל לחלוטין כפי שהראינו לעיל, אפשרות של הזזת קודש הקדשים מערביית

²⁷ המדרש מופיע במקורות אחדים: ירושלמי תענית פ"ב ה"ה; פסיקתא דרב כהנא, בוכר, דף קכב, א; קהלת רבה פ"ג, סימן כ; פתיחה לאיכה רבתי פתיחה ה; ושם פתיחה כג; איכה רבתי פ"ב, סימן ה; ושם פ"ד, סימן יז; ילקוט שמעוני יחזקאל, רמז שסד. כמו כן מוזכר הדבר בקיצור בתלמוד בבלי בגיטין דף נו, ב וראה עוד בתנחומא ויקרא פ"ו.

מן הצרכה. לעומת זאת נותן הפרש הגובה הטופוגרפי בין הרמה שבמרכז הר הבית לבין סביבתה מקום למחשבה, כי הכותל המזרחי של רמה זו הוא הגבול שבין העזרה לעזרת נשים. להלן יבואר כי אכן זה כותל העזרה, וזאת על סמך הוכחה ישירה שאינה קשורה כלל לזיהוי הצרכה. על פי נתון זה ניתן יהיה להוכיח בצורה גוספת את הקביעות הנזכרות ביחס לצרכה.

ואף על פי שגם במצבה הטופוגרפי של הצרכה והפרש הגובה שבינה לבין שטח העזרה קיים קושי, וכמו שהראינו קיים הפרש בין הגובה המשוער של רצפת קודש הקדשים לבין המצב הנתון של הצרכה, הפרש גובה זה אינו משמעותי, אחר שהראינו לדעת כי רצפת העזרה היתה על גבי סלע ההר ממש, ולא היו כיפין על גבי כיפין במקום שהיה הסלע גלוי. ואדרבא, היה מקום לשילוב הסלע במבנים שונים, ואפשר גם שניצלו חלקים של הסלע שבלטו מעל מפלס העזרה לצרכים שונים, כמו זה שמצינו בלשכת הנזירים. אפשרות זו מתירה מקום להניח, שגובה רצפת העזרה היה יותר נמוך ממה שהנחנו בתחילה. ואם אנו מוצאים היום במקום המשוער של העזרה נקודות שבהן גובה הסלע 741 מטר מעל פני הים, ייתכן שגובה העזרה מעט פחות מזה. דבר זה מאפשר את זיהוי הצרכה כמות שהיא עם אבן השתייה, על אף הפרש הגובה של שש אמות שהיה בין רצפת העזרה ורצפת ההיכל.

תמונה 41: תצלום הצרכה (השווה לתמונה 35)

י. הצכרה וגבולות העזרה

גם אחר שנתברר בהחלט זיהויה של הצכרה, עדיין קיימים כמה קשיים בקביעת גבולות העזרה על פי אבן השתיה.

הקושי האחד הוא שיעור האמה (קושי אשר ניתן להתגבר עליו כפי שהראינו לעיל בתחילת פרק שלישי). קושי אחר הוא מיקום אבן השתיה בתוך קודש הקדשים, בשאלה זו יש מחלוקת ראשונים²⁸. קושי נוסף הוא שאלת מיקום אבן השתיה על פני ה'צכרה'. לגופו של עניין אני נותן כאן תרשים של ה'צכרה' וכן חתכים שמהם ניתן לראות היכן נמצא השטח הגבוה ביותר על פני ה'צכרה' אשר מסתבר כי הוא לבדו היה נראה בקודש הקדשים אם אכן הצכרה היא אבן השתיה, שהרי אבן השתיה לא היתה בולטת בקודש הקדשים אלא שלוש אצבעות כמפורש ביומא דף נג, ב.

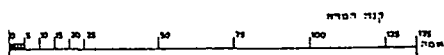
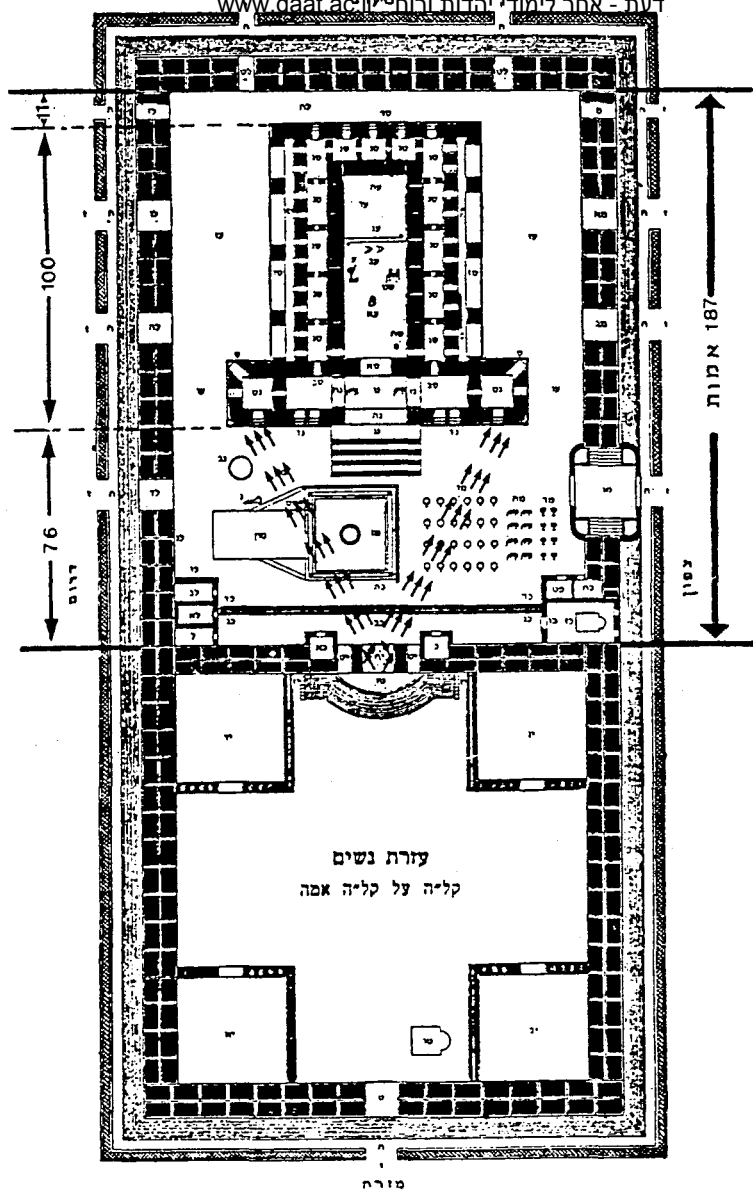
מלבד אלו קיימת עוד בעיה נוספת והיא: באיזה כיוון במדויק עלינו להציב את גבולות העזרה. שתחזורים שונים שניסו לתאר את גבולות העזרה על פני השטח נתנו פתרונות שונים. ב'אטלס ישראל' מופיעות בעמודים שונים שתי מפות, באחת מהן מזרח העזרה מקביל לכותל המזרחי של ה'חרם' ובאחרת מקבילים כותלי העזרה לכותל המערבי של ה'חרם' (כותלי ה'חרם' אינם מקבילים זה לזה). כפי הנראה, לא השגינו עורכי האטלס בסתירה זו. עלינו לברר האם ניתן להכריע בשאלת כיוון העזרה.

והנה בתלמוד ירושלמי במסכת עירובין פ"ה ה"א: "כמה יגעו גביאים הראשונים לעשות שער המזרחי שתהא החמה מצמצמת בו באחת בתקופת טבת ובאחת בתקופת תמוז!"

משמעות מימרה זו היא, שהחומה המזרחית של העזרה היתה מכוונת בדיוק במרץ למזרח האסטרונומי. בחישוב נוסף ניסינו לברר מה בדיוק משמעות 'צמצום החמה' באחד בתקופת טבת שבו הזריחה דרומית ביותר ובאחד בתקופת תמוז שבו הזריחה צפונית ביותר. חישוב אסטרונומי מדויק מראה, כי בקו הרוחב של ירושלים הפרשי ה'אזימוט' בזריחה בתאריכים הנזכרים הם עשרים ושמונה מעלות מן המזרח המדויק צפונה ודרומה. המצב של כיוונים אלו על גבי שרטוט של העזרה מראה, כי בשעות הזריחה האירה השמש דרך שער ניקנור בכל ימות השנה את חזית האולם במזרח בית המקדש. למעשה אם היו חלונות לכותל זה, כפי שאפשר להניח על סמך המקורות, חדרה השמש בכל ימות השנה מבעד לחלונות אלו.

בדיקת מפות הר הבית מראה, כי הן הכותל המזרחי והן הכותל המערבי של הר אינם מכוונים לרוחות העולם. אבל קיים כותל אחד אשר דיוקו לעומת רוחות העולם רב. כותל זה הוא הכותל המזרחי של הרמה המוגבהת שבמרכז הר הבית. לפיכך באנו למסקנה, כי כותל זה הוא הכותל המזרחי של העזרה. וקביעה זו קבענו מבלי לגקוט

²⁸ ריצב"א בתוספות בבא בתרא דף כה קבעו במזרח קודש הקדשים, והרמב"ם במערכו, ורש"י במגילה דף י, א, ותוספות במנחות דף צח, ב, קבעוהו במרכז קודש הקדשים. וכבר עמד על כך הגרצ"פ, במקדש מלך, עמ' קכה.

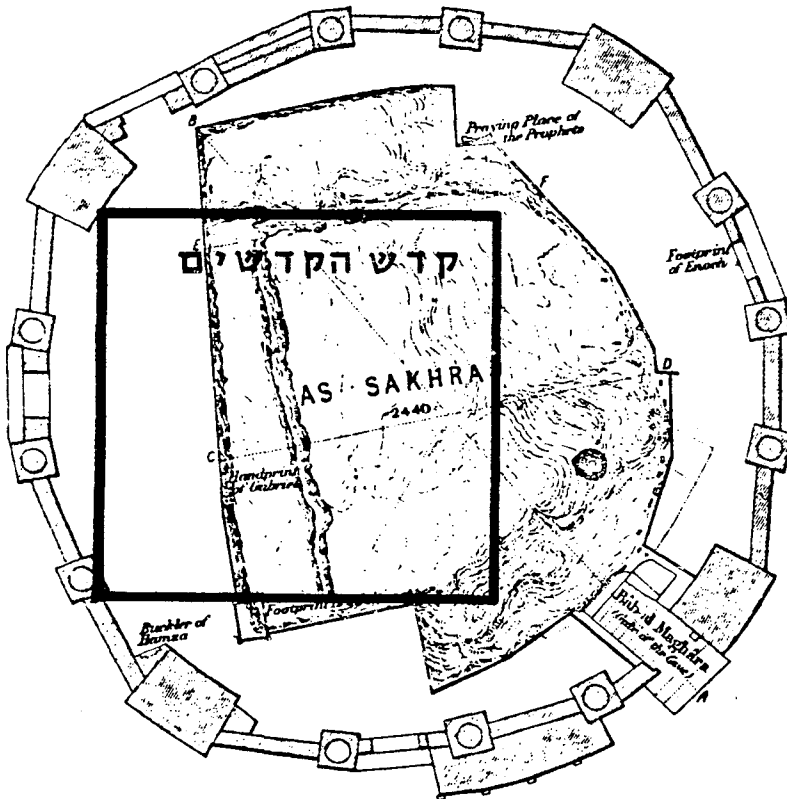

תמונה 42: זריחת השמש בעזרה מבעד לשער ניקנור באחד בתקופת טבת ובאחד בתקופת תמוז

שום עמדה כלפי מקום קודש הקדשים והמוזבח. ניסינו להציב תרשים של העזרה המותאם לפי קנה מדה למפה של הר הבית, כאשר האמה היא בשיעור שקבענו לעיל, ולהרכיב את הכותל המזרחי של העזרה על גבי הכותל המזרחי של הרמה המוגבהת, תוך נסיון להציב בציר מזרח-מערב של העזרה את ה'צכרה' שהיא הנקודה הגבוהה אשר בהר הבית. להלן התרשים המוצע:

הצבת העזרה במקומה תוך הקפדה שכו הגבול בין העזרה לעזרת נשים יימצא במדויק בכותל המזרחי של הרמה היום.

התוצאה המדויקת של נסיון זה הראה כי מרחק ה'צכרה' משפת הרמה תואם להפליא את מיקומה במקום קודש הקדשים. להלן תרשים של ה'צכרה' כאשר עליה משורטטים קירות קודש הקדשים.

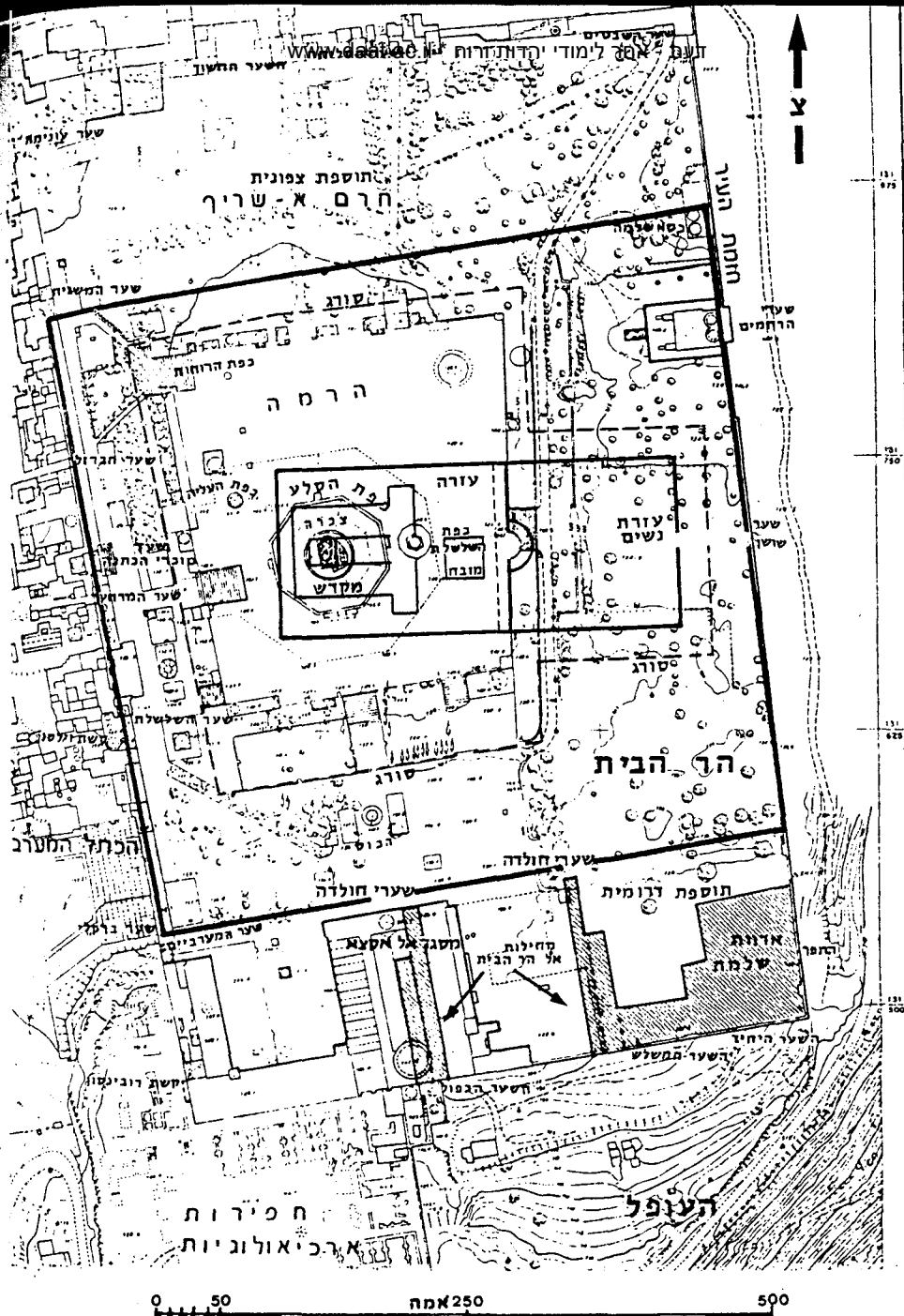

תמונה 44: הצבת קודש הקדשים על הצכרה

מובן מאליו, כי לפי זה אין 'שער שושן' נמצא במקום שנמצאים 'שערי הרחמים' אלא כמאה מ' דרומה להם דבר זה תואם את עדותו של ה'כפתור ופרח' אשר ראה את שער שושן 'כמטחוי קשת דרומה לשערי הרחמים'²⁹. התיאום המדויק בין שיעור האמה שעליו דיברנו בתחילה ובין הכותל המזרחי של הרמה שחשיבותו וזיהוי נקבעו על סמך שיקולים אסטרונומיים וזיהוי אבן השתיה עם הצכרה אשר נקבע כבר בדורות קודמים, מאמת כל אחת מן הקביעות, שנקבעו באופן עצמאי ללא תלות האחת בחברתה. כל שלושת אלו מקבלים מחדש אישור ואימות על ידי ההתאמה המופלאה שנתגלתה לעינינו. כמו כן ניתן לתרץ את השאלה בדבר סתימת המשנה אשר לא פירטה את המרחקים שבין גבולות הר הבית והעזרה מפני שכיווני הקירות של ההר ושל העזרה אינם מקבילים. הסיבה לאי ההקבלה היא מפני שדין כותלי הר הבית קשור לתנאים הטופוגרפיים שלו³⁰, ודין כיוון כותלי העזרה קשור לתנאים האסטרונומיים ולמזרח המדויק ובזאת הוסרו הספקות במיקום העזרות וה' יזכנו לראותם בקרוב.

29 ראה לעיל פרק שני, ד.

30 כן יש לדקדק כי לא הזכירה המשנה בסנהדרין ולא הרמב"ם אפשרות להוסיף על הר הבית בשום אופן (ומן הרמב"ם משמע במפורש שהדבר בלתי אפשרי). וצריך עיון בטעם הדבר. ונראה לי, כי גבולו הטופוגרפי של ההר הוא הקובע את תחום קדושתו, וזה מה שנאמר בתורה 'בהר ה' יראה' ועל כן אי אפשר להוסיף עליו. ומסיבה זו ממש כיוון גבולותיו אינו תואם רוחות העולם בדייקנות (שו"ר שהרב שטרנבוך עמד על יסוד זה של אי האפשרות להוסיף לתחום הר הבית, בדרך שהזכרתי).

תמונה 45: תרשים מסכם של גבולות העזרה, החל והר הבית (מסומן על גבי מפה מתוקנת של פנטומפה ישראל בע"מ). לענין הלכה יש להחמיר בעיקר בשאלת הגבול הדרומי של הר הבית גם בשטח שמדרום לשער המערביים (וראה לעיל תמונה 20).